

מהו חטאו של רפאל הסופר?

מבט אחד על "אגדת הסופר" מאת ש"י עגנון

"יש שיקראו בספרי כאדם הקורא בסיפורי אגדות ויש שיקראו ויוציאו תועלת לעצמם. על הראשונים אני קורא (משלי יב) וחבר טוב ישמחנה, דבר טוב משמח את הנפש ומציל מן הדאגה, ועל האחרונים אני קורא (תהלים לז) וקווי ה' המה יירשו ארץ". (בלבב ימים).

דרכים בפרשנות

חוקרי-עגנון ומפרשיו חשפו ב"אגדת הסופר" הרבה מקורות, שרמזו להם הסיפור במירקמו האפי-הדראמטי. מניין נוסף של חוקרים שיהפוך בסיפור, יגלה מקורות נוספים, אפשר כמיספר הפסקות, המישפטים וההיגדים שבו.¹

נקל להפליג בעשייה זו ואף לגלות פנים רחוקות ומשונות בדברי הסיפור ובכוונותיו. אין פרשן שיקיף הכול ולא ייראה מגזים. הקושי נעוץ בחובת הפרשן להוכיח את מודעות המחבר למעשה השיבוץ ולכוונתו; לכל הפחות - את סבירות האפשרות של השימוש במקורות-לשון אלה בהקשר הנתון.² בעלילת-הסיפור "אגדת הסופר" משולכות שיחות ומחשבות, הרגשות ותקוות של גיבוריה, ביחד עם פסוקים של דרשות ואגדות, כמקובל במידרשי-חז"ל ובסיפורי מגידים. במקומות של שיא ריגושי או של הערכה אירונית - מומר סיגנון חז"ל בסיגנון המליצה המיקראית: פעמים - פסוק אחד או שניים, ופעמים - רק מלה אחת או ניב בודד.

כמעט כל ביטוי מקורי טעון כוונה וארמוז, פעם לפשוטו ופעם למידרשו. אורכם של פרקים, מקומן של פסקות, סמיכות פרשיות, תיאורי-החדר והרהיטים, חזרה על פריטים, סדר מניינים של דברים, השימוש בכינויים וכיוצא באלו - הכול נקרא כמוצר של תפיסה ארכיטקטונית. הקורא המיומן נרמז למקור הספרותי של ההיגד והוא נהנה מגילוייו. הארמוז (אלוהיה) שופך אור נוסף או אור חדש על הטקסט הסיפורי-האגדי, התמים.

נבדוק, למשל, את השימוש האלטרנאטיבי בכינויים "בעלה" "אישה" ו"אלוף נעוריה"; כמו-כן: "ה" ו"אלוקים" או "רפאל" ו"רבי רפאל"; "נוות ביתי" ו"מנשים באוהל", ויותר מכולם - חילופי השמות "אספקלריה" ו"מראה". להלן נצביע על שימושי-לשון אחרים, הפונים אל מקורות דעת ומעשה, שהם בעינינו כמענייה-העלילה וכפירוש לטראגדיקה של "אגדת הסופר". כולם באים לתמוך בפירוש מסויים ליצירה זו.

הארמזים לנוח, לאברהם וליצחק; לשרה, רבקה ורחל; ליהודה ולתמר - אינם שיגרת-לשון או מיגוון-סיגנון בלבד. המידרשים והאגדות על פרשיות חשובות מחייהם של הנ"ל, כמו הארמזים על משה ומרים, הם חלק אינטגרלי ממשל "אגדת-הסופר". בלא להתחקות על עקבות-לשון אלה עד למימצבים המקוריים לא נגיע לפירוש נכון של הסיפור ולפיענוחו האמנותי.

פרשנים ומבקרי-ספרות שעסקו בסיפור זה³⁻¹¹ בעלי-גישות שונות ורחוקות, כמעט כולם זיהו את המחבר עצמו עם הדמות האידיאית-האליגורית של רפאל הסופר. הקונפליקט הראשי שבסיפור מתמצה אצלם בצמדי-ביטויים כמו "אתוס וארוס" "אהבת השם ואהבת האשה" "חובה וייעוד מול אהבה" "יצר ויצירה" "הלבן והאדום" כסמלי "הקדושה והטומאה" וכו'. עיונים נאים בלשון-הסיפור,

צעקתי על קוצים זעירים

בקנין הראשון בארץ שמעתי נער צועק בקרוב ספרס ספרס ומוכרם, ורציתי בעצמי לקטוף אחד ולהביאו לבני ביתי שנטעם.

עמדתני על גבעה חולית,

הושטתי יד ולפתי פרי:

מניד נרתעתי וצעקתי בתוך פפי

הריקה ורציתייה ורועה קוצים זעירים.

נמר נשך

נמר שושף מטיל ביערות ירושלים

מעלה זכר אדם

שהחביא יהודי באירופה

ונקרא לשחל חרש,

והחזיר אותם להרי יהודה.

ועכשיו טבעי היער וטבעי האדם.

בסמיכות הפרשיות ובתפוצות מיבניות, חשפו רבדים פסיכולוגיים ונימקו התנהגויות דומיננטיות של שתי הדמויות, רפאל ומרים. בעיית-הפרישות והעקרות, הנדונה ברוב המאמרים והרשימות, הובנה כבעיית דתית. מאמר זה בא להרחיב את היריעה וגם להציע מפתח חדש לפיענוח הצופן של היצירה.

המצאת העלילה

רפאל הסופר, סופר סת"ם, היה איש צדיק תמים ועושה את מלאכתו, מלאכת-השמיים, בקדושה ובטהרה. מרים, נוות-ביתו, אף היא צדקת גמורה, עטרת לבעלה ועזר לבריות; מרבה במעשי-חסד וטורחת בדברים שאין להם שיעור.

אנשים עריינים היו פונים אל רבי רפאל שיכתוב ספר תורה לשמם או לשם נשותיהם, אם כסגולה להריון ואם כהנצחת-שמם. גם לרפאל ולמרים לא היו בנים. משלא הועילו לה למרים הצנועה כל התחינות וכל הסגולות המקובלות, ביקשה אף היא מאישה שיכתוב ספר תורה לשם עצמם וזיכרם. לא גמר רפאל לכתוב את הספר – ומרים מתה. מותה בדמי-ימיה זיעזע את רפאל, שדעך והלך בכדידותו ובמאמציו לסיים את כתיבת-הספר. כשגמר את כתיבת-הספר גברה חולשתו. הוא טיהר עצמו וחשב לזמן מניין יהודים לסיים הכתיבה. עוד הוא מעלה בזכרונו ובדמיונו את תולדות פגישתו הראשונה עם מרים, את האירוסין והנישואין – באה לפניו דמותה של מרים בשמלת-כלולותיה. רפאל כרע ומת על ריצפת-החדר, שעפר ארץ-ישראל נתפור עליה, ספר התורה בידיו ושניהם מכוסים בשימלת-החופה של מרים.

כבר בשלב זה של פירושו ניתן את הדעת לעובדה ש"אגדת הסופר" נרקמת בין המצווה הראשונה בתורה (מצוות פרו ורבו) ובין המצווה האחרונה (כתיבת ספר תורה).

אכזבת-הקורא

ערירות ועקרות כמרכיבים של חיי-אנשים צדיקים מישראל, השבויים בגורל אומלל, הם מוטיבים ידועים ביצירת-עגנון. כמו בסיפורים אחרים, אי-אפשר שהקורא לא יתמלא צער על הגורל הטראגי של אנשים טובים ותמימים אלה. ודאי מצפה הקורא לנס שהקדוש ברוך הוא חייב לעשות כביכול למאמיניו ולעושי-דברו.

המספר עוד מגדיל את ציפייתנו, כשהוא מאזכר את עניין "גדיאל התינוק" ומוסיף: "וזה הלידה היתה חוץ מדרך הטבע, לפי שאותה אשה אילונית היתה" (עמ' קל"ד).

בפתיחת-סיפורנו זה הוא שם כפי "בעל בית מישראל" את לשונו של אברהם אבינו: "אהה, ואנוכי הולך עריירי", ולהלן, כשהוא מזכיר את נס האילונית ("מ'גדיאל התינוק") אנו זוכרים את דברי רב נחמן (יבמות ס"ג): "שרה אמנו אילונית היתה". גם כאן מתעוררת איפוא בקורא התקווה לישועתם של רפאל ומרים בדרך הנס.

ההדגשה המרובה על אורח חייו של כל אחד מבני-הזוג (רפאל במלאכת-השמיים ומרים בצדקנותה) אף היא מחזקת בלב הקורא את הציפייה לישועה.

מלכתחילה, אף הכותרת "אגדת הסופר" וכותרת-המישנה "מוקדש לנוות ביתי" תורמות לציפייה זו, שכך דרכן של אגדות-צדיקים שהן נגמרות בכי-טוב.¹² אבל ציפיית הקורא איננה מתממשת.

מיתמם עם תמימים

"אגדת הסופר" אינו סיפור ראשון של עגנון השובר את ציפיית-הקורא ומביא לו אכזבה. שניות, של תמימות והיתממות, אמונה וספקנות, כניעה וביקורת; איסטראטגיה של הסחה והסוואה,

רמיזת-הוכחה וסתירתה מניה וביה – נדונו הרבה מאוד במחקרים על עגנון ובפרשנות של סיפוריו.¹³ אין ספק בעמדתו של עגנון כלפי מהות הקונפליקט או כלפי התפיסה האתית. הבעייתיות עולה מהערכת הראייה האסתטית, מאופני-הביטוי האמנותי, שנוקט עגנון בנושא תיאוסופי עתיק, התיאודיצאה – צידוק האל ומעשיו בהנהגת-העולם ובהשגחה הפרטית.

המתח הדראמטי-הטראגי מצוי מתחת לשלווה האפית. הוא מכוסה בשטיח לשוני, טווי ארמונים וברקי-אפוריזמים למכביר. המערך האסתטי אינו נתפס אלא באמצעות האירוניה.

"אגדת הסופר" אף היא צומחת מן הפרובלימטיקה הזאת. אנו נעקוב אחר העיצוב האמנותי של הקונפליקט הדתי הסמוי, שהוא עיקרו של הלקח ברובדו הריאליסטי, ומשמש בוזמנית מצע לרובד הסמלי – האישי, היהודי והאנושי-כללי.

מדוע נענש אותו צדיק?

עם כל הקושי הנפשי הכרוך בדבר, אין מנוס מהצגת שאלה זו¹⁴. כבר במשפט הראשון של הסיפור מוצג לפנינו רפאל הסופר בלשון שאולה מסיפור חייו של נוח הצדיק הראשון בעולם: "אלה תולדות רפאל הסופר. רפאל הסופר היה איש צדיק תמים".

והרי לרפאל אין "תולדות" במשמעות של צאצאים.

הפסוק השני בפרשת "נוח" פותח – "ויולד נוח", ואילו המישפט השני בסיפורנו הוא: "וכל בעל-בית מישראל שהיה עצור על בנים רחמנא ליצלן".

המתח האפי, המחריף מפעם לפעם על-ידי הטון האירוני, נוצר כבר בהיצג מעצם הדמיון הלשוני שבין סיפורנו ובין פרשת-נוח.

בילקוט שמעוני נמצא: "אלה תולדות נוח, נוח וכו' – כל מי שנכפל שמו, יש לו בעולם הזה ויש לו לעולם הבא". והנה אף בפסקת-הפתיחה של סיפורנו נמצא איזכור לדרשה זו: "אל נא נאכדה בזה ובבא".

הקורא חרד: מי שהקדיש את ימיו ואת לילותיו לעבודת-השם, למלאכת השמיים¹⁵ לסגולת-הפיריון ולנתינת-שם ושאריית לחשוכי-בנים – הוא עצמו לא ייענה?

אמור מעתה, כנראה יש פגם כלשהו בצדיק זה.

חוקרי-עגנון ומפרשיו שלא גרסו כאן עונש, חטא מניין להם?

מהו חטאו של רפאל?

מה עבירה עבר רפאל? מה חטא חטא, שנתיישר והוכח באהבת ה' אותו ואת אשתו?

תיאורטית ניתן להפוך בחומרי-הסיפור ולהציע ארבע אפשרויות:

(א) פגם כלשהו במצוות שבין אדם למקום; ב"אורח חיים", בהלכות-תפילה, צום, תלמוד-תורה, זכרון-ירושלים, אמונות ודעות.

(ב) פגם כלשהו בעבודתו המקצועית הקדושה; בכתיבת-סת"ם, כטיפול בתשמישי-קדושה.

(ג) פגם כלשהו במצוות שבין אדם לחברו, בעשיית-צדקה וחסד, בהתערבות בין הבריות.

(ד) פגם ביחסים שבינו לבין אשתו; בהלכות "אבן העזר", בחיי-משפחה ובחיי-אישות.

האפשרות התיאורטית שמרים היא החוטאת, אפילו כדאי לחוקרה – אינה מסתברת לנו, ונקווה להצדיק את סברתנו.

כאמור, המספר יוצא מגדרו להדגיש ולהאדיר את מנהגיו של רפאל הסופר בכל הנוגע לקאטיגוריות הני"ל. היכן איפוא מוצנע הפגם? היכן מצינו רבב?

נושא סיפורנו ומעגלו הפנימי ביותר הוא הערירות והעקרות ויקתן למנהגי-ישראל, הקשור

במקצועו של רפאל – סופר סת"ם. (5, 6). גם אם כדעת שקד (10) שעניינה של האשה בסיפור הוא מישני, וגם אם כדעתי, שעניינה של האשה הוא עיקרי; ואפילו נקבל פירושים שונים ל"עקרות" זו כפסיכולוגית או כפסיכולוגית – עדיין סבירה ההשערה, ששאלתנו תמצא את תפורה במרכזו הרעיוני והעלילתי של הסיפור – ביחסיה האישיות שבין בני-הזוג.

אל שיאו של הסיפור אנו מגיעים כבר בסוף פרק ד' (ההדגשות הבאות אינן במקור):

ובשעה שמרים עומדת בבית הטבילה שוהה רפאל בבית המידרש וכשהיא חוזרת משם היא לובשת בגדים נאים ככלה ביום חופתה ובאה אצל האספקלריא. באותה שעה דומה עליה כאילו ימי נעוריה חוזרים אליה, והיא נזכרת אכסניה שעמדה על אם הדרך. ופריצים ופריצות באים לשם וסוחרי שוורים מתגוררים שם, והיא יושבת שם עם אביה ואימה ועם רפאל אלוף נעוריה, והיא נזכרת בעסקה שעיסרה לה אימה ביום חתונתה. באותה שעה נותנת היא דעתה להתקשט לפני בעלה, מייד נראה לה מן המראה אותו מורח וציריו ואתם שני האריות שפיותיהם פתוחים, מייד היא נרתעת לאחוריה, לה' הארץ ומלואה.¹⁶

וכשחזר רפאל מן התפילה ורואה את אשתו בעצם יופיה עומדת במראה מייד היא נושאת חן לפניו. מתקרב הוא אצלה לומר לה דברי ריצוי. כיוון שהוא מגיע אצלה מנצנץ לפניו שמו יתברך מתוך המראה, מיד עומד וקורא בדביקות קדושה שיווית ה' לנגדי תמיד, ועוצם עיניו מפני כבוד ה' ויראתו. ושניהם פורשים בשתיקה. הוא יושב בקרן זווית זו ולומד זוהר ותיקונים והיא יושבת בקרן זווית זו וקוראת בתחינה של אימהות עד שהשינה חוטפת עיניהם. והם קמים ונוטלים את הדלי הגדול שדג נחושת רובץ על קרקעיתו ונוטלים ידיהם לקריאת-שמע.

חטא הפרישות

כך, בסגנון תמים מתוארת הפרישות של רפאל מאשתו מרים. אבל הפעם, נראה לנו, גילה "אומן ההסוואה" יותר מטפח. רפאל, תהינה סיבותיו אשר תהינה, מונע מאשתו את עונתה ואינו מקיים מצוות-פרייה ורבייה; "שהאיש מצווה על פרייה ורבייה, אבל לא האשה" (יבמות ס"ה)¹⁷ ביסוס לשוני חזק נמצא לדעתנו בקיצור שולחן ערוך (הלכות צניעות סימן ק"ג) בהשוואה עם אותה תמונה שציטטנו במלואה למעלה:

"ולא יבטל עונתה אלא מדעתה, כשהיא מוחלת לו וכבר קיים מצוות פרייה ורבייה... כל אדם צריך לפקוד את אשתו בליל טבילתה וכו'. וכל שרואה שאשתו משדלתו ומרצה אותו ומקשטת עצמה לפניו כדי שיתן דעתו עליה, חייב לפקדה אפילו שלא בשעת עונתה והוויין לו בנים הגונים... ולחשוכי-בנים מותר בכל עונה".

ואילו רפאל, המגלה אהבה נפלאה לנוות-ביתו היקרה, אף נאבק עם אמונתו בענייני-טהרה, ואפשר אף ביצרו ("בשעה שמרים עומדת בבית-התפילה שוהה רפאל בבית המידרש") הוא אינו מתכוון "להשתדל בה יותר משהוא ראוי לה... והרי המבטלה ביטל מצוות-עשה ועונשו גדול מאוד, שמראה בעצמן שאינו רוצה להשלים חפץ ה' ליישב עולמו".¹⁸

ההדגשות במובאות האלה מאוכזרות את הביטויים המתאימים בטקסט של סיפורנו, באותו מימצב מיוחד של שידול והתקשטות ומשיכת תשומת-לב וריצוי שלאחר טבילה "כדי שתהא חכיבה על בעלה ביום טבילתה כביום כניסתה לחופה".¹⁹

השינויים הקלים מגלים את טקטיקת-ההסחה של עגנון מטעמים מובנים מאליהם. רפאל הסופר נענה אינטנסיבית למעשה השידול הצנוע של מרים, אבל מסיבות הכמוסות עימו הוא נרתע לאחור ומתגבר על יצרו ועל מצוות-יוצרו. כשהוא רואה במראה את שמו יתברך מנצנץ לפניו... ("ושניהם פורשים בשתיקה"). הדימיון למימצב של יצחק ורבקה העולה מן הלשון "הוא יושב בקרן זווית זו... והיא יושבת בקרן זווית זו" (רש"י) הוא דימיון חיצוני בלבד, ואינו נעדר נעימה אירונית. אמנם אף

רפאל "הוא יושב בקרן זווית זו" אלא שהוא "לומד זוהר ותיקונים" ואין נאמר בו שהוא עותר לאלוהים. ומרים – היא יושבת בקרן זווית זו וקוראת בתחינה של אימהות" ושניהם פרושים ובדולים. כמו להעמיק את האירוניה "הרי הם קמים ונוטלים את הדלי הגדול שדג נחושת רובץ על קרקעיתו ונוטלים ידיהם לקריאת-שמע"; דווקא דג שהוא סמל של פיריון ומתקשר לאותה פיסקה ב"קריאת שמע שעל המיטה": "וייקרא בהם שמי ושם אבותי, אברהם ויצחק, וידגו לרוב בקרב הארץ". (בראשית מח).

דעתו הסמוייה של המספר על התנהגותו של רפאל עשויה להפליא עוד יותר, כשנוסיף לעיין באותו מידרש ביבמות על הפסוק "וידעת כי שלום אהלך ופקדת נווך ולא תחטא" (איוב ה, 24): "אין אוהלו אלא אשתו" ודרש ריב"ל על הפסוק הנ"ל: "כל היודע באשתו שהיא יראת שמיים ואינו פוקדה נקרא חוטא". הנה הסתבר אף זאת, מה טעם מכנה המספר את מרים (ועגנון) – בהקדשתו לסיפור זה – אף את אסתר אשתו) "נאות בית" דווקא.

ומה כתוב להלן (באיוב, שם 25): "וידעת כי רב זרעך וצאצאיך כעשב הארץ". ועוד, הן מרת מרים הצנועה היא אחת "מנשים באוהל תבורך" (קל"ב) ומדוע לא תיפקד אף היא כמו שנפקדו האימהות העקרות, שהגמרא מזהה אותן עם "נשים באוהל"? כגודל הציפייה – כן גודל האכזבה.

תמרורים אפיים

קטע הסיפור מפרק ד' שציטטנו קודם הוא שיאו של המבוכ האפי-הטראגי. מכאן ואילך תתחיל ההתרה. אבל קודם לכן כבר הוצבו תמרורים אפיים בדרך המעפילה למעמד-שיא זה; מעמד "חטא הפרישות" המנומק בפרק "מפני ה' ויראתו" וברתיעה מפני "לה' הארץ ומלואה" ובדביקות קדושה של "שווית ה' לנגדי תמיד". נבדוק רמזים אילו כסידורם?

• "אלה תולדות רפאל הסופר. רפאל הסופר היה איש צדיק תמים".

הרי, כאמור, לשון-הפתיחה של פרשת-נח. כדאי שנפנה שוב אל מידרש במסכת יבמות ס"ג המתיחס לפרשת-נח: "תניא, רבי אליעזר אומר: כל מי שאינו עוסק בפרייה ורבייה כאילו שופך דמים, שנאמר, "שופך דם האדם – באדם דמו יישפך"; וכתוב בתריה: ואתם פרו ורבו". פעמיים חוזר הצו "פרו ורבו" בתורה. את הראשון, כבראשית, מפרשים לברכה, ואת השני, בפרשת נח – למיצוה.²⁰

• ועוד לפיסקת-הפתיחה, שכולה אינה אלא השלכה על בעייתו ועל חטאו של רפאל: על הפסוק במלכים ב' (כ' 1) "כי מת אתה ולא תחיה" – דורשת הגמרא (ברכות י'): "מי שלא עסק בפרייה וברבייה – נחשב מת בעולם הזה ומת בעולם הבא". והרי את זה שמענו בפתח הסיפור מפי הערירים: "אל נא נאבדה בזה ובבא רבי רפאל היקר". הצירוף התחבירי של הפנייה "רבי רפאל היקר" למושא "בזה ובבא" הוא רמו ברור לעניינו של רפאל עצמו.

• כבר ב"משל למה הדבר דומה" הראשון בסיפורנו (קלא) מאותת לנו המספר: "אם היה ישר ותמים והניח אחריו מעשים טובים או בנים עוסקים בתורה ובמצוות, ודאי פרקליטים טובים הם לו. ואם שלוש אלה לא יהיו לו ויצא וידיו על ראשו". הרי "שלוש אלה" רומזים אל הכתוב (שמות כ"א): "שארם כסותה ועונתה לא יגרע. ואם שלש אלה לא יעשה לה – ויצאה" וגו'. על "שארם וכסותה" של מרים מפרט המספר הרבה, ואף סמיכות הפרשיות תוכיח (קל"ב); ואילו הדברים על "עונתה" מסוככים ומעודנים הרבה יותר, אבל הארמו הזה וודאי מכוון לבעייתו של רפאל.

• בפרק ג' של הסיפור מתעבים והולכים הרמזים על-פי פירושונו.

"מקום עבודתו בקודש": טורח המספר לתאר בפרטים את הדירה הצנועה, את "הגיאוגרפיה" שלה ואת כליה: "רק חדר אחד לה ומחיצה של נסרים באמצע" וכו'; וסמוך לתיאור זה – "בנים לא היו

להם" (קל"ג). והרי לשון זו מארמזת ללשון המקורות: "בית שיש בו ספר תורה אסור לשמש מיטתו בו עד שיוציאנו או עד שיעשה לו מחיצה גבוהה עשרה טפחים".²¹

אשה נאה, דירה נאה וכלי נאים

כל פרק ג', הארוך משאר פרקים, שזור את הליכותיה ותפילותיה, את משאלותיה ואת זכרונותיה של מרים, עם תיאור הבית וכליו. הכלים יש להם משמעות מרובה בסיפור. מיקומם ואיזכורם משלבים רמזים של אהבה ויצירה, פרישות ומוות.

• הגה האספקלריה, הטעונה קונוטאציות דתיות-סמליות; כאשר היא חפץ ביתי, מכנה אותה המספר "אספקלריה" וכאשר היא משקפת את "המזרח" או את פניו של המסתכל בה, הריהי "מראה". כך בעקיבות, ועוד נשוב לבחון פרט זה, שהוא כמפתח לפירושו.

• כשנוכרים הרהיטים והחפצים בחלקו הראשון של הסיפור (קל"ד) נרמזו לנו בחריפות המוות הצפוי מתוך התארים והקונוטאציות השונות: שולחן טהור, טלית של מיצווה, ארון ומיטה, שמלת-חופה בנשימה אחת עם עפר א"י.

• הופעתם החוזרת של הכלים והחפצים הללו בסוף הסיפור שלובה כבר במישרין במותם של רפאל ומרים.

• לפני סיום פרק ג', שפסוקו האחרון מעלה את האביב ואת האהבה (שיר השירים) אנו קוראים על עימות ראשון בין בני-הזוג, הנסמך לכריכת-הקמיע שכרכה מרים כסגולת-הריון: "פעמים באה מרים בחשאי לפני מן המחיצה ועומדת שם ומשרה שתי עיניה הטהורות על בעלה היושב בקדושה ובטהרה".

בעקיבות מבחין המספר בין השימוש בתארים "בעל" "איש" "אלוף נעוריה" – הכול על-פי המשמעויות המיקראיות שלהם.

• וכשרפאל מתבטל מעבודתו ורואה אותה עומדת, מיד אזיל בה חיורא ואתי סומקא (הפך עגנון את מימרת חז"ל על עונשו של "המלכין פניי חברי") והיא מתנצלת לפניו, שלא באה אלא ליטול מנורות השבת לכבוד שבת. זאת תורת הבית "עמ' קל"ה). כמה עדינות ורוך, כיסוי-גילוי-כיסוי יש בתחנונים אילמים אלו של מרים העזובה. הן לא חצופה היא שתתבענו בפה, או שתזכיר לתלמיד חכם זה, שליל-שבת ממשמש ובא. ואפילו כך היא מסמיקה בצניעותה. ("הצנועה" הוא התואר של מרים, הנכפל ביותר בסיפור, ואנו זוכרים את דרשת ר' יהושע מסיכנין על השאלה למה בנה אלוהים את האשה מן הצלע).

זומה, שהוחתה בוודאות פרישותו של רפאל. מכוח האיזכורים הלשוניים אנו שומעים את הרשתות עולה מעט המספר.

מדוע פרש רפאל?

שאלה זו, או מעין זו, הוצגה על-ידי כמה ממפרשי האגדה. הגדיל לפרש ג' שקד⁹ על-סמך לשון-הסיפור, מבנה וממצביו, ועל-סמך סיפורי עגנון שונים.

פרישות, חסידות-יתר זו, אפילו היא זמנית (הגם שהיא נוגדת מיצוות-עשה מפורשת בתורה וציוויים תקיפים הרבה של חז"ל) הרי היא תופעה ידועה בספרותנו מראשיתה.

• בסיפור חסידי (מובא אצל ברידצ'בסקי¹² בשם "שני ספרים" אנו קוראים מוטיב זה בדמיון מפליא: "וסופר אחד ביקש ומצא לו האיש העשיר... ובכל הימים אשר היה הסופר הזה כותב ספרית-תורות קידש וטיהר עצמו ולא ניגש אל אשה. והיה טובל בכל יום ויום, ובטרם ניגש לכתוב היה קורא בספרי יראים באותה פרשה... בעלייה אחת שפינו לו להתבודד שם" וכו').

• בסיפורנו חוזר צירוף המילים "בקדושה ובטהרה" – שלוש פעמים: בעמוד קל"א: "והיה כותב ספרים, תפילין ומזוזות בקדושה ובטהרה". בעמוד קל"ב: "והוא יושב על התורה ועל העבודה בקדושה ובטהרה". בעמוד קל"ה: "בעלה היושב בקדושה ובטהרה".

צירוף זה מצוי רק ב"סדר העבודה" של הכוהן הגדול ביום הכיפורים, ואף שם – שלוש פעמים: "כשהיו שומעים את השם הנכבד והנורא, מפורש יוצא מפי כוהן גדול בקדושה ובטהרה".²² גם תיאור "דרך עבודתו בקדוש" של רפאל מארמו לאותו המקור: "וכשהוא מגיע לכתבת השם הגדול והנורא יורד הוא לתוך מקווה טהרה וטובל. וכך היה יושב וכותב עד שגמר כל התורה כולה" (עמ' קל"ט).

גם הכיטוי "על התורה ועל העבודה" אנו מוצאים באותה מישנה במסכת יומא.²³

• דיון אחר, במסכת יבמות ס"ג (שתחילתו הבאנו למעלה) יש בו משום רמז למניע להינורו של רפאל מאשתו: "שנינו, ר' אליעזר אומר: כל אדם שאינו עוסק בפריייה ורבייה – כאילו שופך דמים וכו'. בן עזאי אומר: כאילו שופך דמים וממעט את הדמות (של הקב"ה: שהאדם נברא בצלמו). אמר לו רבי אליעזר: (ובמקור שני – רבי עקיבה) לכן עזאי: נאים דברים כשהם יוצאים מפי עושיהם. יש נאה דורש וכו', ואתה נאה דורש ואין נאה מקיים. אמר לו בן עזאי: ומה אעשה שנפשי חשקה בתורה: אפשר לו לעולם שיתקיים על-ידי אחרים". סיפור זה על בן עזאי כנראה היה בתודעת המספר, שכן מרובים האיזכורים שכבר הבאנו למעלה ממסכת יבמות (פרק ו'), וגם נוכחותו של בן עזאי מרובה בסיפורנו בכמה הקשרים.

רפאל ומשה רבנו

כדי לפרוץ מסככי-המארג של "אגדת הסופר" צריך לגלות את הזיקה הסימלית שבין רפאל ומרים ובין הסיפור על פרישותו של משה מציפוריה. זיקה זו מתפרשת לפנינו על-פי מידרש השמות הנקוט בידי עגנון.

• "ותדבר מרים... על אודות האשה הכושית אשר לקח משה": כותב רש"י בעקבות ספרי (בהעלותך): "ומניין הייתה יודעת מרים שפרש משה מן האשה? ("שפת חכמים": הן אין דרכן של נשים צנועות להתרעם על בעליהן לפני שכנותיהן על דבר התשמיש). רבי נתן אומר: מרים היתה בצד ציפוריה בשעה שנאמר למשה – אלדד ומידד מתנבאים במחנה. כיוון ששמעה ציפוריה, אמרה, אוי לנשותיהן של אלו, אם הם נזקקים לנבואה, שיהיו פורשים מנשותיהן כדרך שפרש בעלי ממני, ומשם ידעה מרים".

לא דווקא כמו שסבר ברזל³ שמרים נקראה כך בסיפורנו על-שם המחול שחוללה בחייונו של רפאל. ואילו מפרשים אחרים שלא נזקקו למידרש-השמות, לא יכלו לראות כלל, שנרמזת כאן סיטואציה דומה של פרישות לגבי אדם שראה את עצמו במדרגת נביא (או כוהן גדול ביום הכיפורים; ראה למעלה) המיועד להתגלות תדירה של השכינה, ולפיכך הוא חייב בקדושה ובטהרה מתמדת.²⁴

• "ויאמר ה' פתאום אל משה ואל אהרן ואל מרים: – מאי פתאום? נגלה עליהם פתאום והם טמאים בדרך-ארץ והיו צועקים מים! מים! להודיעם, שיפה עשה משה שפרש מן האשה, מאחר שנגלית עליו שכינה תדיר, ואין עת קבועה לדיבור" (שם, שם).

ושוב אנו חוזרים למסכת יבמות (עמ' ס"ב): "שלושה דברים עשה משה מדעתו והסכימה דעתו לדעת המקום: פרש מן האשה וכו'... אמר, ומה ישראל, שלא דיברה עימהם שכינה, אלא לפי שעה, וקבע

להם זמן – אמרה תורה 'אל תגשו אל אשה'; אני, שמיוחד אני לדיבור בכל שעה ושעה, ולא קבע לי זמן, על אחת כמה וכמה."

• חז"ל (סוטה ע"ב י"ב) דרשו: "עזובה – זו מרים"²⁵ ולדעתנו נרמז גם שמו של רפאל בתפילת משה על מרים באותה פרשה: "אל נא, רפא נא לה". וכלום מיקרה הוא, שדווקא פרשת "בהעלותך" שבה מסופר על העימות הנ"ל, זוכה לדרשה מיוחדת בפרק ט' של סיפורנו פרק ט' מכיל את הקונפליקט ואת ההתרה, בגלוי ובסמוי, בפשט ובדרש. מסכת הארמוזים – כבר כמעט מושלמת.

מראה ואספקלריה

בהמשכה של פרשת מרים בתורה (במדבר י"ב 6-8) כועס ה' על אהרון ומרים: "אם יהיה נביאכם ה', במראה אליו אתודע, בחלום אדבר בו". ופירש רש"י על-פי ספרי: "פה-אל-פה; במפורש אמרתי לו לפרוש מן האשה". ושוב אנו במסכת יבמות (מ"ט ב): "כל הנביאים נסתכלו באספקלריה שאינה מאירה; משה רבנו נסתכל באספקלריה המאירה". ומעיר רש"י שם: "כל הנביאים כסבורים לראות ולא ראו, ומשה נסתכל באספקלריה המאירה וידע שלא ראה בפניו".

האם בתמימות טורח מספר האגדה לקשור את שורשי-נשמתו של רפאל הסופר עם נשמתו של משה רבנו – "ספרא רבה בישראל"; סופרן של ישראל" (סוטה י"ג; ויקרא רבה א) ולהעלות צידוקים משכנעים לפרישתו ממרים, או – אף כאן הוא נוקט עמדה כפולה ומרמז לנו גם על חטאו של רפאל?

ספר תורה במקום בנים

מרים אשת רפאל הסופר לא היו לה בנים והריהי חשובה כמתה. במעבר בין שני חלקי הסיפור-האגדה, אנו נתפסים לתמונה רבת-עוצמה המארמזת להחייאת הילד המת על-ידי אלישע (מלכים ב', ד'): "וישם פיו על פיו ועיניו על עיניו וכפיו על כפיו" וכו'. במקביל אנו קוראים כאן על העימות השלישי והאחרון בין רפאל ובין מרים: "באותה שעה נטל ר' רפאל את ראשה של מרים ונתנו על ארכובותיו ונתן עֵינָיו על עֵינֶיהָ ופָּנָיו על פְּנֵיהָ ופִּיו על פִּיהָ ואמר לה" וכו'.

מהו ששמעה מרים מפי רפאל ומהו שהבינה מדבריו? מכל מקום, תמונת-אהבה רגישה זו היא גם היא סיפורי. "מכאן ואילך היו ידיה עסוקות להכין מעיל לספר התורה ושאר תשימי קדושה, כאשה שידיה עסוקות בקישורים ובמטפחות לרך הנולד" (עמ' קל"ח). ספר התורה יכתב תמורת הילד והמעיל נתפר כמעשה חנה לשמואל. (ש"מ"א ב 26). אהבה גדולה מאין כמותה גילה רפאל למרים היקרה שלו, אבל לא היה בה כדי לגבור על אמונתו באמונתו ולהחיות זרע: "ותמת מרים בדמי ימיה".

בעל תשובה

רפאל, שלא עסק בפרייה ורבייה גזר מיתה על עצמו וגרם לשכינה שתסתלק מביתו ומיצירתו. (השווה שוב הערה 17).

המחצית השנייה של "אגדת הסופר" מוקדשת ליסורי-בדידותו של רפאל, ואפשר אף לחזירתו בתשובה. הוא חש בגזירת-המוות והריהו מתאמץ למלא את צוואת-אשתו ואת משאלתה האחרונה – לכתוב ספר תורה לזכרם. תענית וסיגוף, שברון-לב וטבילה במי-שלג הם ביטויי-תשובה ידועים²⁶. המימצב המתואר בפרק ט' (עמ' קמ"א) השעה שבה "זכה רפאל הסופר להכיר את סוד ה'" – היא שעת-ההיודעות והמיפנה, שעת הזדככות והיטהרות לקראת שיא-החיים וסוף-החיים. תנאי לכך הוא: "שקודם שובא אדם לידבק בנועם הדביקות, הרי עליו להיות בכחינת אדם שעומד במיקרה ביום השלג"²⁷. "כי ככל אשר יחלשו כוחות הגוף ותכבה אש התאוה – יחזק השכל וירבה אורו ותיוך השגתו וישמח במה שהשיג – – – עד שתיפרד הנפש מן הגוף, אז בעת ההנאה היא – – – ועל זה

העניין רמזו החכמים במות משה, אהרון ומרים, ששלושתם מתו בנשיקה²⁸. בתיאור מפורט של יוצר שנתקדש ביצירתו, מגיע הקונפליקט של סיפורנו להתרתו האידיאלית.

גמר מלאכה

במעמד האחרון של הסיפור שוב מתפתחת העלילה מול האספקלריה, שהוסר מעליה סדין האבלות. אף הפעם, כמו בזמן שמרים עוד היתה בחיים, רואה רפאל במראה את "המזרח" ואת הפסוקים הרקומים בו; אלא שהפעם, בפעם הראשונה, הוא רואה גם את פניו שלו עצמו. "מראה מביא לידי זיכרון וזיכרון מביא לידי מעשה", ורפאל מזדרז לסיים את כתיבת-הספר, שתהיה אף הסיום של מלאכת-חיוו ושל חיוו.

אף במעמד זה רב הדימיון אל האגדות על מות משה:

"כיוון שראה משה שאין כל ברייה יכולה להצילו מן המוות, באותה שעה – – – מה עשה משה? נטל את המגילה וכתב עליה שם המפורש, וספר השיר עדיין לא מילא לכתוב, עד שהגיעה שעה שבה ימות משה"²⁹. בדומה לכך – כאן: "עמד רפאל וסילק את קצה הסדין ונסתכל במראה וראה את פניו ואת המורה שכנגד ואת הספר אשר כתב ואת האותיות החלולות. באותה שעה נתעוררה נפשו וחזר אצל השולחן ונטל את הנוצה ומילא את האותיות בספר אשר כתב לזכר נשמת אשתו" (עמ' קמ"ב).

זהו המעגל היהודי-הדתי שנסגר בסיפור, שתחילתו באיזכורה של מיצוה ראשונה בתורה וסיומו באיזכורה של מיצוה אחרונה. וצפה השאלה הטראגית כמו מאליה: כלום אפשר להיות "איש צדיק תמים" בלא מיצוות פרו ורבו ויישוב עולמו של הקדוש ברוך הוא, ואפילו ימלא אדם כל שאר תרי"ב מיצוות שבתורה? כלום המיצוה של כתיבת ספר תורה שקולה כנגד שאר מיצוות (שעל כן היא נמנית אחרונה)?

השמחה, שהנה עתיד רפאל להתאחד שנית עם נוות-כיתו האהובה – מרקידה אותו. הריקוד מעורר בו זכר של ניגון עתיק, והניגון מעלה לו בחזון את זיכרון פגישתו הראשונה עם מרים. המועד הוא – שמחת-תורה, חג שמתחילים בו ומסיימים בו את קריאת-התורה.

רק עכשיו, במעמד-מוות זה, משלב המספר את סיפור האירוסין והנישואין של רפאל ומרים בפרטים חדשים שלא נודעו לנו קודם.

מותו של צדיק

השמש שוקעת. מציאות ודמיון, אמת וחזון, מוות משמשים בעירבוביה. הכלים והרהיטים, שנוכרו בהתחלה, חוזרים ועולים אל המעמד האקסטטי: האספקלריה, "המזרח", המנורה, הארון השחור, שמלת-החופה הלבנה וצרור עפר א"י. זקנים מתים מרקדים בחדר, והנה אף מרים כאן. עכשיו, שאנו כבר משוכנעים בנכחותו של משה בסיפורנו, נקל לגלות גם בלשון הסיפור (עמ' קמ"ד-קמ"ה) ארמוזים נוספים לאגדות על פטירתו של משה רבנו.

- שבדברים רבה (פרשה ט) קובל היום לפני הקב"ה – – – "איני זו ואיני שוקע, ומשה קיים". ואילו משה אומר: "מתוך שאני עוסק בתורה, שכולה חיים, היום שוקע והגזירה בטלה".
- "מי גבר כמשה, וכו' – כל הבריות מטפלים בכלים מעשי בשר ודם – ארון, מיטה ותכריכים, אבל אתה בתכריכים מעשי-שמיים וארון מעשה-שמיים ומיטה מעשה-שמיים" (שם, שם).
- "דבר אחר, כל הבריות כשהן מתין, מטפלין בהן קרוביהן ושכיניהן; אבל אתה – אני ופמליא שלי מטפלין בך". (וראה הוכחת תא שמע, שהזקנים בסיפורנו הם מלאכים³¹).
- "אמר משה לפני הקדוש ברוך הוא: ריבונו של עולם, זכור אותה היום שנגלית עליי בסנה – – – בבקשה ממך, אל תמסרני לידי מלאך המוות. יצתה בת-קול ואמרה לו: אל תתיירא, אני בעצמי מטפל

כך ובקבורתך". מהו שהזכיר משה לאלוהים? "אבל בן-עמרם מיום שנגלית אליו בסנה לא בא לאשתו, שנאמר: ותדבר מרים ואהרן במשה על אודות האשה הכושית אשר לקח... באותה שעה נשקו הקדוש ברוך הוא ונטל נשמתו בנשיקת-פה" (שם י"א).

פגישה אחרונה

הקורא שציפה לשמוע אגדה תמימה על סופר סת"ם ועל אשתו הצדקת, שקודם היו אומללים ולבסוף עשה להם הקדוש ברוך הוא נס – נתאכזב. "הקב"ה, שהוא עוטה אור כשלמה – פשט טלית של אורה – פתאום קפצה לשון של אש והאירה את החדר. ואורה גלמה את פניו של רפאל הסופר, שצנח עם ספרו ושמלת-חופה של אשתו פרושה עליו ועל ספרו".

אכן, לא סדין ולא פרוכת ולא טלית, אלא שמלת החופה של אשתו, שהיא מזכרת אהבה וגם מזכרת עווון. לא בנים עומדים אצלו, אלא ספר התורה – חליפתם. מיצוה הבאה בעבירה! אמנם, הקדוש ברוך הוא נותן ידו לחוטא שחזר בתשובה ו"עושה כבוד לצדיקים בשעת פטירתן מן העולם ומטפל בהן, ואומר להן – יבוא שלום" וכו'³⁰ אבל לא קודם שנערך העימות הסופי בין רפאל ובין מרים, ולא קודם שהיא סולחת לו עם יציאת נשמתו בנשיקה.

במחווה של סליחה "קם רפאל והלך לקראת מרים ושחה לפניו עם ספר התורה שבידו" (עמ' קמ"ד). מכאן מתקרב הסיפור לסיום דראמטי בסיוע ארמו למקור אחר (בראשית רבה ס'): "שתיים הן שנתכסו בצעיף וילדו תאומים – רבקה ותמר". את זיקת סיפורנו אל רבקה – ראינו. זיקת לשון הסיפור (עמ' קמ"ה) אל תמר, מפתיעה ומפליאה. בשני הסיפורים (של תמר ושל מרים) מתואר מעין מישחק צעופים לגילוי ולכיסוי של הפנים בכוונות שונות וברימוזי-לשון המצביעים בבירור על סיטואציה של האשמה ותוכחה, ברגע האחרון של סיפורנו – "פתאום צנחו ידיה למטה ונתגלו פניה, ושפתותיה נתלכדו במעיל של ספר התורה שבידו של רפאל"³¹.

זוהי התלכדות אחרונה של "כל המשפחה" – שכבר נרמזה יפה בהתלכדות הגורלית הראשונה, בשמחת-התורה, ביום היכרותם (עמ' קמ"ג). המעגל הטראגי נסגר מתוך השלמה וסליחה: "כשהקדוש ברוך הוא נוטל נשמתן של צדיקים, נוטלה מהם בנחת רוח"³².

אגדה וסמל

הסיפור, המכונה אגדה, הריהו המחשה של סמל אישי ושל רעיון אוניברסאלי, עטופים בטלית של אמונה, מסורת והלכה. אחד הרמזים לצופן הסימלי של האגדה הוא, כמו שראינו קודם, הכינוי "נות ביתו" (שהוא גם כינוייה של אשת הסופר בהקדשת הסיפור הזה).

ובכן, לאו דווקא סיפור אמיתי על איזה רפאל ומרים הערירים בפולין, ולא דווקא אגדה מרגשת על סתם סופר סת"ם. זוהי האגדה הנצחית של כל סופר אמן; זהו חזונו הטראגי של כל יוצר, המקדיש את חייו למלאכת-הקדוש שלו, עד שהוא בא לכלל פרישה מן הציבור ומקרוביו ויקיאו.

"כדי להיות אמן – על האדם למות בשביל העולם" (תומאס מאן).

זוהי האמביוואלנטיות של האמן בלבוש יהודי. "האספקלריה המאירה" היא השתקפות אידיאלית וראייה של ערכים ואורח-חיים באינטרפרטיטאציה סובייקטיבית, שבכוחם להרתיע אפילו את האוהבים הגדולים ממילוי תפקידם היסודי למין האנושי ולחיייהם ואושרם של זולתם במציאות האמיתית.

למרות מאמציו של המספר להסתיר את העבירה ולגלות את המיצוה, כבר אין לנו ספק בעמדתו האמנותית כלפי הקונפליקט הטראגי.

באותו כורח הגיוני זוהי אף "אגדתו" האישית של עגנון; וידויו של סופר אמן, שכבר בהתחלת דרכו היה מודע לקיטוב שמניעו – רגשי-אשם ותכליתו – התנצלות.

הערות ומקורות

1. הרצל מ"י. שיי עולמות – מקורות לעגנון, תשל"א.
2. הרצל מביא תשע מאות מקורות משמעיים הנרמזים בספר הכנסת כלה בלבד. "אמר לו החוזר לגרשום, בוא וראה כמה סמויות עיניהם של בני-אדם. אדם רואה דבר ונדמה לו כמה פשוט דבר זה, ובאמת כמה רמזים יש בו, כמה עניינים תלויים בו. עליהם הכתוב אומר 'זאת פועל ה' לא יביטו' (עגנון, "הנידח", אילו ואילו, עמ' נ"ד).
3. "עד היכן הם מפוזרים, שלתכלית הספר הזה השתמשתי כאלף ספרים יותר" ("ימים נוראים", "מעשה הספר").
4. "במיעוט כוחי אספתי בארבעת חלקי ספרי מעט מן המעט מתוך ארבעת אלפים ספרים." ("אתם ראייתם" א' ט"ו).
5. ברזל, ה. חתני פרס ישראל, תשל"ו: מבוא ל"אגדת הסופר" עמ' 59-62.
6. לחובר, פ. "אחרות העבודה" 1931, עמ' 332.
7. פנואלי, ש"י. יצירתו של ש"י עגנון, 1960, עמ' 17-22, 53-58.
8. קשת, י. הבדלות, תשכ"ב, 90.
9. רמרז, ג. "משא" 47 (בעיתון "למרחב") 11.11.1966.
10. שפירא, ז. "החינוך" חוברת ג"ד תשכ"ו, עמ' 113-120.
11. שקד, ג. "מבואות" חוברת 4, 1954.
12. שקד, ג. "משא" ("למרחב") 45, 28.10.1966.
13. תא שמע, י. "החינוך" חוברת ג-ד תשכ"ו, עמ' 155-162.
14. יש דמיון מפליא בין "אגדת הסופר" ובין "השבועה", סיפור אגדי; ברדיצ'בסקי, "מאוצר האגדה" כרך ב. בהט; באנד; הלוקין; זמורה; טוכנר; כ"ץ; ליפשיץ; סדן; פנואלי; פרידלנד; קורצווייל; קריב, ולעניין סיפורנו זה גם ברזל; שקד; שפירא ותא-שמע; ועדיין לא מנינו את כולם.
15. זוהי שאלה שהקורא נוטה לשאול בכמה וכמה מסיפוריו של עגנון. וראה פירושי ל"אתרוגו של אותו צדיק", "מתידיקה" חוברת א' תשכ"ט. וראה – עגנון "אלו ואלו" עמ' ש"ט.
16. "בני, מה מלאכתך אמרת לי: לבלר (סופר) אני. אמר לי: בני, הווי זהיר, שמלאכתך מלאכת-שמיים היא, שמא תחסייר אות אחת או תותיר אות אחת, נמצאת אתה מחריב את כל העולם כולו". (מסכת סוטה כ': דברי רבי עקיבא לר' מאיר).
17. טעם אירוני צריך אולי לראות אף במילים "לה' הארץ ומלוואה' הרקומים ב"מזרח" והמשתקפים במראה ומרתיעים את מרים. מקום רחב מקדיש עגנון לפסוק זה ולמזמור כ"ד כולו, בסיפורו "המשפחת" ("אלו ואלו, עמ' ג-רס"ד); ושם גם אגדת-חז"ל (בראשית רבה י"א) בעניין הפסוק הזה ובהקשר של אושר המשפחה, "והתינוק" "זוחיחות דעתו של בעל-הבית" וכו'.
18. לא פחות מעניין ומועיל הוא איזנור פסוק זה בסיפורו "רב כתיבאל שליח ציבור" (אלו ואלו עמ' תכב-תכד). ואפשר כדאי לקרוא בהקשר זה אף את המעשייה ואת המידרש על מזמור כ"ד בתהילים (מזמור של פרנסה) אצל עגנון במקום אחר – "ימים נוראים" עמ' סה.
19. המונח עונש אף הוא מצוי באותו הקשר, במסכת יבמות (ס"ד) שהיא אחד מן המקורות הראשיים לפירושו זה: "ודילמא איהי דלא זכיאו איהי, כיוון דלא מיפקדה, אפרייה ורבייה לא מי'ענשה".
20. "ספר החינוך" מיעוה א'.
21. תנא דבי אליהו, ט"ו.
22. קשה שלא להתפתות לעיין גם בהפטרה של פרשת נוח: "רני עקרה לא ילדה" שלשונה מאזכרת הרבה את לשון סיפורנו.
23. רמב"ם, הלכות ספר תורה, פרק י'; וקיצור שולחן ערוך, הילכות צניעות, סימן ק"נ.
24. מסכת יומא, מישנה ז' ומחזור ליום הכיפורים (סדר העבודה).
25. הקורא את פרטי ההכנה של הכוהן הגדול לעבודתו ואת סדר עבודתו במסכת יומא, והקורא את הפיוטים "מבחוור" (בעיקר בסוף "אמיץ כוח") מוכרח להתרשם מן הדמיון הלשוני ומן המגמה של אוירת הקדושה והטהרה של יום הכיפורים גם ב"אגדת הסופר". תודעה של "לשרתך אויות לוי איש חסידך" שבפיוט, היא תחושת שליחותו ושרותו הקדוש של רפאל-שמואל-יוסף-הלוי.

ראובן שהם

דיוקנו של אדם כיצור אשם

השתקפות רגש האשמה במקורות המקראיים, ב"בעיר ההרגה" וב"אורח נטה ללון"

ב"בעיר ההריגה" הביאליקאית, מלגלג האל, הדובר-הסאטירי, שלקולו מאזין הקורא בשירה הזו, על בני ישראל העומדים בתפילת "אשמנו בגדנו" ביום הכיפורים:

וּבָאֵת עַמִּים בְּיוֹם צוּמָם אֶל בְּתֵי תַפְלָתָם
 וְשָׁמְעָתָּ זַעֲקָתָ שְׁבָרָם וְנִסְחַפְתָּ בְּדַמְצָתָם;
 וְהַבֵּית יִמְלֵא יִלְלָהּ, בְּכִי וְנֶאֱחָת פְּרָא,
 [-----]
 כָּכָה תֵאָנֵק אֵמָּה אֲשֶׁר אָבְדָה אָבְדָה...
 וְאֶל-לִבְכֶם תִּבְטֵט - וְהִנּוּ מְדַבֵּר וְצִיָּה,
 וְכִי-תִצְמַח בּוֹ חֶמַת נָקָם - לֹא-תַחֲיֶיהָ זָרַע,
 וְאִף קָלְלָה נִמְרָצָת אַחַת לֹא-תוֹלִיד עַל - שְׁפַתְהֶם.
 הַאִיִן פִּצְעֵיהֶם נֶאֱמָנִים - - וְלָמָּה תַפְלָתָם רַמְיָהוּ?
 לָמָּה יִכְחָשׁוּ לִי בְיוֹם אִידָם, וְיִמָּה בָּצַע בְּכַחְשֵׁיהֶם?
 וְרָאָה גַם-רָאָה: עוֹד הֵם נִמְקִים בַּיְגוֹנָם,
 כְּלָם יוֹרְדִים בְּכִכִּי, יִשְׁאוּ קִינָה בְּנִיָּהֶם,
 וְהִגָּה הֵם מִתּוֹפְפִים עַל-לִבְבֵיהֶם וּמִתְנַדִּים עַל-עוֹנָם
 לֵאמֹר: "אֲשַׁמְנוּ, בְּגַדְנוּ" - וְלָבָם לֹא-יֵאֱמִין לְפִיהֶם.
 הַיְחַטָּא עֲצָב נְפוּץ וְאִם-שְׁבָרִי חָרֵשׁ יֵאָשְׁמוּ?
 וְלָמָּה זֶה יִתְחַנְּנוּ אֵלַי - דְּבַר אֲלֵיהֶם וַיִּרְעַמוּ?
 יְרִימוּ-נָא אֲגְרוּף כְּנִגְדִי וַיִּתְּבְּעוּ אֶת-עַלְבוֹנָם,
 אֶת-עַלְבוֹן כָּל-הַדּוֹרוֹת מֵרֵאשִׁים וְעַד סוֹפָם,
 וַיְפּוֹצְצוּ הַשָּׁמַיִם וְכִסְאֵי בְּאֲגְרוּפָם.

תמונת-שרי תרס"ד; 1904

שורות קשות אלו הניתנות בפי האל מעידות לא רק על האדם החדש, המסרב להצדיק את הדין ומוזמן לפיכך למרד מטאפיסי, הן מעידות עוד יותר מזה על כשלונו של הנסיון למרוד: כשלון הנובע מרגש אשמה בן דורות המשוקע בלבו של היהודי מראשית ההיסטוריה שלו כעם; כי רק באמצעות האשמה הקיומית ניתן היה להצדיק את הדין, האישי כמו הלאומי, "דין" שלאורך כל ההיסטוריה היהודית היה מפוקפק מבחינת הצדק שבו; ולמען האמת ההזמנה האמיתית בשורות אלה אינה למרד אנטי-אלוהי אלא מרד נגד תחושת האשם הקולקטיבית ונגד צידוק הדין האינרטי של העם היהודי במציאות שבה

כשפרש ממנה: "כי זהו ברוחך מהדרך הטבעי ומהצורך המדיני ליישוב בני-אדם" וכי.
 על הרקע ועל האווירה של יום הכיפורים בסיפור זה אפשר ללמוד גם מהשוואות לשוניות על מקורות סיפוריים אחרים של עגנון, כגון: "ימים נוראים" עמ' של"ט. חז"ל חישבו את הזמנים וקבעו, שהורדת הלוחות היתה ביום הכיפורים.
 25. התסבוכת הגינאלוגית נפתרת בדרשות הגמרא, שם. באורח עקיף ומופלא נקשרים שם כמה וכמה מקורות באמצעות "האסוציאציה החופשית". ואם לא סטינו מן הדרך כבר בתחילתה, נראה לנו, כי כדאי לעיין בפיתוח הדרשה ההיא בגמרא וברשי" (יבמות עמ' ס"ג) עד סופה.
 26. ראה סיפורים נאים בנדון ב"ימים נוראים" לעגנון, עמ' רל"א-רנ"ו.
 27. במסכת ברכות י"ח אנו קוראים על "הצדיקים שבמיתתם נקראו חיים, כגון בניהו בן יהוידע בן איש חי רב פעלים --- והוא ירד והיכה את הארי בתוך הבור ביום השלג" ופירושו שם, "ששבר גזיו קרח ונחת וטבל". והזהר מפרש "ביום השלג" - ביום שגרמו עונות והדין נידון בבית-דין של מעלה".
 28. מסכת בבא בתרא י"ז.
 29. מידרש "פטירת משה".
 30. פסיקתא רבתי כ', ג'.
 31. וראה הסיפור "אחות" (על כפות המנעול" עמ' ת"ז): "ופתאום הכיר את המעיל... כפרוכת אשר עשה איש מבגד חופתה של אשתו המתה היה המעיל בעיניו".
 32. ספרי; ובמסכת סוטה מישנה אחרונה של פרק ט' מונה רבי פינחס בן יאיר את "שרשרת המידות": "זריזות מביאה לידי נקיות, ונקיות מביאה לידי טהרה... לידי פרישות... קדושה... ענווה... יראת-חטא... חסידות... רוח-הקודש, ורוח הקודש מביאה לידי תחיית-המתים".
 אל מסכת סוטה, שאף היא ביחד עם מסכת יבמות ומסכת ברכות, מקור חשוב לסיפורנו, פונה עגנון כמה פעמים. אם נבחן את מידותיו של רפאל הסופר על-פי מישנת רבי פינחס בן יאיר, נמצא כמעט את כל חוליות השרשרת משולבות ב"אגדת הסופר", כולל רוח הקודש וכולל תחיית-המתים.